

Johan Klein

ZOLDER-VERDIEPING. EEN EUROPESE ECHO OP DE IJSLANDSE PASSIEPSALMEN

Lezing, gehouden in de Hallgrímskirkja in Reykjavik op 16 april 2014, t.g.v. de viering van het 400e geboortjaar van Hallgrímur Pétursson (1614-1674)

De eerste keer dat ik in deze prachtige kerk mocht zijn was in het jaar 2000. Kerkelijke leiders van over de hele wereld waren, tezamen met enkele vertalers van de Passiepsalmen van Hallgrímur Pétursson, uitgenodigd om deel te nemen aan de viering van duizend jaar christendom op dit eiland.

Vandaag ben ik te gast bij een meer intieme herdenking. Zo moeten in de 18e en 19e eeuw buitenlandse bezoekers zich hebben gevoeld, wanneer ze deelnamen aan een avondwake op de zolderverdieping van een IJslandse boerderij, waar gedurende de lange winteravonden de bewoners bij elkaar zaten om te luisteren naar sagen, gedichten, preken en gebeden en waar gedurende de vastentijd een van de Passiepsalmen van Hallgrímur Pétursson werd gezongen. In de biografie van Hallgrímur, die ik aan het schrijven ben, heb ik de eerste hoofdstukken gewijd aan een beschrijving van zo'n avondwake.

Ebeneser Henderson, die in 1814 en 1815 door IJsland reisde en de bevolking voorzag van Bijbels en Nieuwe Testamenten, nam verschillende keren als gast aan zo'n avondwake deel. Terug in Londen, schreef hij een uitvoerig reisverslag in twee delen, waarin het IJslandse landschap, de cultuur, de literatuur en het geestelijk leven van de IJslanders aan de orde kwamen. Maar over Hallgrímur Pétursson en de Passiepsalmen rept hij met geen woord.

Waarom niet? Het lijkt me dat daar een simpele verklaring voor is: niemand maakte hem op deze liederen attent. De IJslanders van die dagen praatten niet over de Passiepsalmen, ze zongen ze alleen maar. De Passiepsalmen hadden in die tijd geen officiële status in de (Lutherse) Kerk van IJsland en Hendersons gesprekspartners waren veelal priesters en dekens. De Passiepsalmen, vijftig liederen over het lijden en sterven van Christus, werden niet gezongen in de kerk, althans niet vóór het midden van de 20e eeuw, maar in de huizen en boerderijen. Ze waren niet de keus van de Kerk, maar de keus van het volk.

Het doorvoeren van de Lutherse Reformatie in 1550 was, in tegenstelling tot de overgang naar het christelijk geloof in het jaar 1000, geen vrijwillige keuze geweest, maar een die was afgedwongen door een Europese heerser, de koning van Denemarken. De "nieuwe leer" sprak de IJslanders dan ook niet direct aan. Pogingen om deze leer ingang te doen vinden door middel van vertalingen van Duitse Lutherse hymnen in vaak slecht IJslands konden niet op veel succes rekenen. Andere, en kwalitatief betere, pogingen oogstten wel enig succes, maar het waren de inheemse liederen van Hallgrímur Pétursson, die de harten van de mensen veroverden. Met zijn liederen op hun lippen werden ze zich ervan bewust dat een mensenkind direct toegang heeft tot God, zonder bemiddeling van heiligen, magie of clerus, alleen dankzij het offer van de lijdende Christus.

De omstandigheid dat de Passiepsalmen werden gezien als puur inheemse IJslandse poëzie zou nog een reden kunnen zijn waarom niemand Henderson op deze liederen attent maakte. Waarom zou iemand uit Europa zich voor deze liederen interesseren?

Een doelgerichte toerist

Dus wat doe ik hier eigenlijk? Ik ben een toerist die op één doel gericht is. Net als die bezoeker uit Amerika over wie Olive Murray Chapman schreef in haar boek "Across Iceland" uit 1930. In de Nationale Bibliotheek had Chapman het originele, met de hand geschreven, manuscript van de Passiepsalmen gezien en ze noemde het een manuscript "van onschatbare waarde", waarna ze vervolgde: "Het was met het doel dit vermaarde manuscript te zien, dat een bekende Amerikaanse verzamelaar en literatuur criticus helemaal naar IJsland reisde. Het verhaal gaat dat hij, toen hij van boord gegaan was, rechtstreeks naar de openbare bibliotheek liep. Vervolgens keerde hij, nadat hij een tijdje op het kostbare manuscript had gestaard en het eerbiedig in zijn handen had gehouden, onmiddellijk met de eerstvolgende boot naar Amerika terug, verklarend dat hij alles had gezien wat hij wenste te zien in IJsland!"

Ik weet niet wie deze welbekende verzamelaar was en ik veronderstel dat hij niet langer welbekend is. Maar ik vrees dat het manuscript dat hij eerbiedig in zijn handen hield, intussen zó bekend geworden is, dat ik het niet in mijn handen mag houden, zelfs niet eerbiedig.

Maar misschien heb ik dat ook niet nodig. De Passiepsalmen zijn als de zon die haar licht werpt op het IJslandse landschap. Dat landschap kan er somber uitzien, maar zodra de zon tussen de wolken tevoorschijn komt, zien we een spectrum van kleuren die we vóór die tijd niet hadden waargenomen. Als er geen landschap zou zijn, zou zelfs de schittering van de zon nutteloos zijn. De Passiepsalmen zijn niet kostbaar in zichzelf, ze zijn kostbaar om wat ze op een schitterende wijze laten zien: de stralende liefde van de lijdende Christus.

Vroege ontvangst in Duitsland

Wanneer kwam de zon voor het eerst uit het zolderraam van de IJslandse boerderijen tevoorschijn? In de tweede helft van de 18e eeuw waren er op z'n minst twee IJslanders die beseften dat de beeldende kracht van de Passiepsalmen een bredere ontvangst verdiende. Het waren Kolbeinn Thorsteinsson en Hjörleifur Thordarson. Beide heren vertaalden de Passiepsalmen in het Latijn. Volgens J.C. Poestion (in zijn boek *Isländische Dichter der Neuzeit*) waren het deze Latijnse vertalingen die de aandacht op zich vestigden in het Duitsland van de 19e eeuw.

IJsland en Duitsland hadden veel gemeen. In beide landen werd een Germaanse taal gesproken, beide landen hadden een rijke poëzie en literatuur en beide landen waren gestempeld door de Lutherse Reformatie. Toch waren het rooms-katholieken die een belangrijke rol speelden bij het opwekken van interesse voor de Passiepsalmen in Duitsland. Zo dichtte de Jezuiet Alexander Baumgartner een prachtige vertaling van Hallgrímur's begrafenislied "Zoals de voorjaarsbloemen" en schreef hij over dit lied: "Het behoort misschien wel tot de mooiste en teerste hymnen die de geestelijke dichtkunst van de Lutheranen heeft voortgebracht." Toen ik dit lied in 2013 vertaalde, rechtstreeks uit het IJslands, hielp Baumgartner's vertaling mij om enkele obscure momenten in Hallgrímur's lied te begrijpen.

In zijn boek *Isländische Dichter der Neuzeit* uit 1897 wijdde de Oostenrijkse rooms-katholieke schrijver J.C. Poestion dertien bladzijden aan Hallgrímur Pétursson. Hij vermeldde een met de hand geschreven manuscript dat door de Amerikaanse geleerde Willard Fiske was herkend als een Duitse vertaling van de Passiepsalmen. Ook de IJslandse dichter Grímur Thomsen had van een met de hand geschreven Duitse vertaling melding gemaakt.

Echo's van Duitse liederen?

Een van de redenen waarom Duitse geleerden zich begonnen te interesseren voor de Passiepsalmen was dat zij in deze liederen echo's meenden te horen van Duitse Lutherse gezangen. J.C. Poestion en Paul Herrmann (Island in Vergangenheit und Gegenwart, 1907) geven beide enkele voorbeelden van zulke echo's. Sommige van die voorbeelden overtuigden mij niet, zeker niet wanneer de Duitse dichter en Hallgrímur eenzelfde bijbeltekst citeerden. Maar soms meende ik zelf zo'n echo op een Duits lied te horen in een psalm van Hallgrímur. Zo schreef Hallgrímur zijn 23e Passiepsalm op de Duitse melodie van "Hilf Gott, dass mir gelinge". In 1646 had de Duitse dichter Justus Gesenius op deze melodie een nieuwe tekst geschreven: "Wenn meine Sünd mich kränken". Ik vermoed dat Hallgrímur zich door deze tekst heeft laten inspireren. Er zijn namelijk opvallende overeenkomsten tussen couplet 5 en 6 van dit Duitse lied en couplet 9, 11 en 12 van Hallgrímur's 23e Passiepsalm.

Hallgrímur was goed op de hoogte van de Europese cultuur. Men zou hem een "Europese dichter" kunnen noemen. Maar hij heeft zich op één uitzondering na, nooit bezig gehouden met het schrijven van vertalingen, elk gedicht van hem is oorspronkelijk. In het laatste couplet van zijn 34e Passiepsalm kun je een echo horen op het laatste couplet van een bekend lied van Paul Gerhardt: "O Haupt voll Blut und Wunden". Beide dichters schrijven over de laatste ogenblikken van hun leven, het moment waarop ze moeten sterven. Beide dichters roepen het beeld op van de aan het kruis genagelde Christus. Maar er is een opvallend verschil in benadering. Gerhardt bidt dat, op het moment dat hij sterft, het beeld van de gekruisigde Heer voor zijn ogen zal opdoemen:

Erscheine mir zum Schilde,
zum Trost in meinem Tod,
und lass mich sehn dein Bilde
in deiner Kreuzesnot.
Da will ich nach dir blicken,
da will ich glaubensvoll
dich fest an mein Herz drücken.
Wer so stirbt, der stirbt wohl!

Hallgrímur bidt om iets anders. Hij bidt dat wanneer hij, Hallgrímur, sterft, God naar het beeld van zijn stervende Zoon wil kijken en Hallgrímur om Zijnentwil vergeving schenken:

Laat, als mijn laatste uur zal slaan,
dit beeld van Jezus' lijden,
o Vader, U voor ogen staan:
de tranen die Hij schreide
toen Hij omhoog zag van het hout,
uw ogen zocht om ons behoud.
Vergeef om Hem mijn zonden.

Gerhardt's benadering is romantischer: een visioen krijgen op je sterfbed, zodat je in vrede kunt heengaan. Hallgrímur's benadering is realistischer: niemand weet hoe hij zal sterven en of hij de tijd zal krijgen om een beeld te "zien". Bij Hallgrímur is het niet de stervende dichter, maar God die "ziet". Zijn benadering verwoordt enkel geloof in enkel genade- of, zoals ik het in mijn (Engelstalige) lezing uitdrukte: "mere faith in mere grace".

Eerste ontvangst in Nederland

Het zou tot 1974 duren eer er in Duitsland een vertaling van de Passiepsalmen zou worden uitgegeven. Die vertaling, van de hand van Wilhelm Klose, sluit dicht aan bij de oorspronkelijke tekst van Hallgrímur en is als vertaling dan ook betrouwbaar, maar het is Klose niet gelukt er vloeiend en soepel Duits van te maken. Bovendien kunnen zijn herdichtingen niet gezongen worden op de door Hallgrímur aangegeven melodieën, omdat Klose er een handje van had jamben door dactyli te vervangen. Ter vergelijking: de Engelse vertaling van Arthur Charles Gook is gedicht in vloeiend en soepel Engels en kan worden gezongen op de aangegeven melodieën, maar is veel minder trouw aan Hallgrímur's oorspronkelijke tekst. Elke keer wanneer een dichter het waagstuk onderneemt om poëzie te vertalen in poëzie, moet dit soort keuzes worden gemaakt.

In Nederland waren de Passiepsalmen volstrekt onbekend tot 1991, het jaar waarin ze ontdekt werden door de Ned. Hervormde predikant Willem van Herpen. In Nederland is het het calvinisme dat zijn stempel op het land heeft gedrukt. Hoewel we als Nederlandse protestanten gewend waren vertalingen te zingen van lutherse liederen uit Duitsland, en enkele uit Denemarken, waren wij niet geneigd andere lutherse bronnen aan te boren. Daar komt bij dat in Nederland poëzie een zeer ondergeschikte rol speelt.

Ds. Van Herpen was iemand die een brede belangstelling had voor historische, theologische en culturele onderwerpen. Helaas leed hij gedurende meerdere periodes in zijn leven aan depressies, waardoor hij genoodzaakt werd zijn ambt als predikant op te geven. Hij wierp zich o.a. op de studie van "exotische" talen: Hongaars, Russisch en IJslands. Voor de Belgische radio hield hij een viertal lezingen over moderne IJslandse literatuur.

Het was de koster van deze kerk, de Hallgrimskirkja, die hem attent maakte op de Passiepsalmen. "Die zou u moeten lezen," zei hij, en Van Herpen volgde zijn advies op. In deze liederen vond hij alles wat hij nodig had voor zijn gekwelde ziel, zoals hij mij een keer toevertrouwde.

Hij begon ze in het Nederlands te vertalen: woord voor woord, in proza: het ene oog gericht op de IJslandse tekst van Hallgrímur, het andere op de Duitse vertaling van Klose. Toen hij ermee klaar was, belde hij de literatuur-criticus Hans Werkman op met de vraag of die een dichter kende die de vaardigheid bezat er Nederlandse poëzie van te maken, op de oorspronkelijke melodieën. Werkman nam contact met mij open ik zei "ja". Dat was in februari 1992.

Waarom ik, en waarom zei ik "ja"? Om met de eerste vraag te beginnen: ik had ervaring met het dichten van geestelijke liederen, in het bijzonder met het vertalen van Duits-evangelische liederen die uit de periode kort na de Reformatie stammen. Mijn vertaling van Luther's "Aus tiefer Not schrei ich zu dir" wordt zo nu en dan op Hervormingsdag gezongen. Bovendien voelde ik mij thuis in de poëzie van de 16e en 17e eeuw. Ook in Nederland waren er in die tijd dichters die een serie verzen hebben geschreven over het lijden en sterven van Christus. Ik noem Jacob Revius, Jeremias den Decker, Heiman Dullaert en Joost van den Vondel. Zij hoopten met hun verzen een breed publiek te bereiken, maar ze vonden gehoor bij een culturele elite. In de Passiepsalmen van Hallgrímur trof ik beelden en metaforen aan waarvan ook deze Nederlandse dichters gebruik maakten. Ik zei het al: Hallgrímur was een Europese dichter. Maar Hallgrímur's poëzie was minder overdadig, minder barok, meer "naief" dan die van zijn Europese tijdgenoten. Waar die alleen een culturele elite wisten aan te trekken, verstond Hallgrímur de kunst de gehele

bevolking voor zijn werk in te nemen en blijvend te boeien. Het is moeilijk aan te geven waarin precies zijn geheim school, maar in ieder geval bezat hij het vermogen om in elk lied epiek, didactiek en lyriek - verhaal, moraal en lofprijzing - te combineren.

Hoewel ik een calvinist ben, had ik in de Duits-Lutherse liederen uit de tijd van de Reformatie veel motieven aangetroffen die essentieel zijn voor mijn eigen geloof en geloofsleven. In Hallgrímur's geestelijke liederen- zowel de Passiepsalmen als andere gezangen van zijn hand - trof ik levendiger variaties op dezelfde motieven aan. Zelfs wanneer Hallgrímur over "berusting" zingt, doet hij dat op een veel sprankelender manier dan zijn Duits-Lutherse voorgangers.

Ontvankelijkheid

Waarom zei ik "ja"? Toen Hans Werkman mij belde, reageerde ik in eerste instantie terughoudend. Ik ben namelijk nogal huiverig voor geestelijke liederen waarin de dichter zoveel van zijn eigen gevoelens tentoonspreidt, dat de persoon van Jezus Christus en zijn verzoenend werk voor de wereld der mensen in de schaduw wordt geplaatst. Maar zodra ik enkele van de Passiepsalmen onder ogen kreeg, was ik overtuigd. Ik waardeerde de godsdienstige integriteit van deze liederen. In de Passiepsalmen is er een bijna volmaakt evenwicht tussen de beschrijving van Jezus' lijden, de betekenis daarvan voor de wereld, en de persoonlijke toeëigening (van die betekenis) door de dichter zelf. In de inleiding tot mijn vertaling heb ik de term "driedimensionale poëzie" gebruikt, de drie dimensies bestaande uit aarde, hemel en hart.

Wat mij in het bijzonder aantrok in de Passiepsalmen is de psychologische diepgang van deze liederen. De mensen die een rol speelden in het lijdensverhaal - de discipelen, Judas, de Joodse leiders, de Romeinse overheersers - zijn door Hallgrímur neergezet alsof ze mensen van zijn eigen tijd waren. In feite beschreef hij ze zó, als mensen altijd zijn: in elke periode van de geschiedenis, in elk land, in allerlei omstandigheden. De Passiepsalmen gaan niet over het Joodse ras, maar over het menselijk ras. De enige Heilige en Held die in de Passiepsalmen figureert is Jezus Christus.

In mijn jeugd, van ongeveer mijn tiende tot ongeveer mijn dertigste, leed ik van tijd tot tijd aan depressies, waarvan sommige schade toebrachten aan mijn gezondheid. Tijdens een van die depressies raakte ik zo geobsedeerd door gedachten aan de dood en het leven daarna - en de onzekerheid van beide - dat de angst mij in zijn greep kreeg. Ik werd zo bang, dat ik aan niets anders meer kon denken. In mijn angst riep ik tot God: "Antwoord mij alstublieft!", sloeg mijn Bijbel open op een willekeurige plaats en de eerste regels die ik zag waren deze:

En Hij zonderde Zich van hen af, ongeveer een steenworp ver, knielde neder en bad deze woorden: "Vader, indien Gij wilt, neem dezen beker van Mij weg; doch niet mijn wil, maar de uwe geschiede!" En Hem verscheen een engel uit de hemel om Hem kracht te geven. En Hij werd dodelijk beangst en bad des te vuriger. En zijn zweet werd als bloeddruppels, die op de aarde vielen.

Afgezien van "professionele" interesse was het vertalen van de Passiepsalmen voor mij een manier om uiting te geven aan mijn dankbaarheid jegens Christus, die mijn angst had weggedragen en Zich voor de eeuwigheid aan mij verbonden heeft.

Aan de piano

Hoe kwam mijn herdichting van de Passiepsalmen tot stand? Ik deed wat Ds. Van Herpen mij

gevraagd had: ik maakte van zijn proza weer poëzie, op de aangegeven melodieën. Daarbij maakte ik ook gebruik van de Engelse poëzie-vertaling van Arthur Charles Gook en de Duitse van Wilhelm Klose. Bovendien leerde ik mezelf wat IJslands, zodat ik de betrouwbaarheid van verschillende vertalingen kon natrekken.

Mijn herdichtingen ontstonden onderweg tussen mijn bureau en mijn piano en tussen mijn piano en mijn bureau. Als Hallgrímur de vader ervan was, dan was de piano de vroedvrouw.

In februari 1995 verscheen de vertaling van twaalf Passiepsalmen onder de titel "In de schaduw van Uw kruis" bij uitgeverij Groen in Leiden. In een nawoord gaf ik wat informatie over de melodieën waarop deze liederen gezongen konden worden. Een paar jaar later ontving ik een telefoontje van een vrouw die me vertelde dat ze in de weken voor Pasen deze vertalingen van de Passiepsalmen samen met haar kinderen en kleinkinderen placht te zingen rondom de piano. Van een IJslandse zolderverdieping waren ze uiteindelijk in een Nederlandse huiskamer terechtgekomen!

Ook ontving ik een telefoontje van een gevangene, die mij vroeg de vierstemmige zettingen van de melodieën hem toe te sturen, zodat het gevangeniskoor ze kon zingen in een kerkdienst in de gevangenis. Toen de liederen een keer uitgevoerd werden in mijn eigen kerk, zei een zangeres mij dat mijn herdichtingen gekenmerkt worden door een opvallende harmonie tussen melodie en tekst.

In september 2007, precies honderd jaar nadat in Reykjavik de laatste vierstemmige editie van de Passiepsalmen was verschenen, kon ik de eerste editie van de vijftig Passiepsalmen-met-melodieën die buiten IJsland verschenen was, aanbieden aan Sigurbjorn Einarsson, IJslands voormalige bisschop, die zoveel voor de verdere verbreiding van de Passiepsalmen heeft gedaan. De toen 93-jarige Sigurbjörns, die eerder in 1992 ook Ds. Van Herpen had ontvangen, ontving mij in zijn huis en belde het IJslandse Morgenblad op om mij te komen interviewen.

Speurtocht naar de melodieën

De speurtocht naar de oorspronkelijke melodieën vormde een van de boeiendste aspecten van mijn "vertaalwerk". Mijn uitgangspunt was de laatste editie van de Passiepsalmen-met-melodieën die in IJsland was uitgegeven, in 1907 door Jonas Jonsson. Maar zodra ik in een melodie die daarin stond genoteerd een oude Duitse melodie herkende, zocht ik de oorspronkelijke versie ervan op in de gezangboeken van de Evangelisch-Lutherse Kerk van Duitsland.

Bij elke Passiepsalm gaf Hallgrímur aan op welke melodie de betreffende psalm kon worden gezongen. Hij citeerde dan de eerste regel van een lied in de Graduale van 1594 of het Holabok uit het begin van de 17e eeuw, twee IJslandse kerkelijke gezangboeken. Het overgrote deel van deze melodieën was van niet-IJslandse oorsprong. Tenminste twee ervan waren afkomstig van een Latijnse hymne uit de Middeleeuwen, twee waren ofwel van Latijnse ofwel van Duitse oorsprong, 35 melodieën waren oorspronkelijk Duits (!), een was Deens, 2 Deens of Nederlands, een Deens of Duits, tenminste 3 waren Nederlands (Antwerpen), één was IJslands of Duits, een was IJslands. Sommige van de melodieën in deze opsomming telde ik dubbel, omdat Hallgrímur sommige melodieën twee of drie keer gebruikte. Eén melodie is verloren gegaan: dat was de enige melodie die van IJslandse oorsprong was. Ik zei het al: Hallgrímur Pétursson was een Europese kunstenaar.

Een moeilijkheid bij de speurtocht naar de oorspronkelijke vorm van de melodieën werd gevormd door de omstandigheid dat heel veel van deze melodieën in IJsland - en waarschijnlijk reeds in Denemarken - bewerkingen hebben ondergaan en daarna vaak nog door het volksgebruik vervormd zijn. De eerste jaren verrichtte ik mijn onderzoek alleen, maar pas nadat ik door uitgever Kees Proos attent was gemaakt op een artikel op de website van de IJslandse Omroep, van de hand van de musicoloog Smari Olason, kwam het onderzoek echt goed van de grond. Van Smari Olason en zijn collega-musicoloog Jón Olafur Sigurdsson ontving ik, ook tijdens persoonlijke bezoeken, een schat aan gegevens over de oorsprong van de melodieën.

In een later stadium werd ik bijgestaan door de Nederlandse musicus David de Jong, die melodieën terugvond die ik niet had kunnen vinden, waaronder die van een drietal Souterliedekens uit 1540 uit Antwerpen, toentertijd een toonaangevende stad in de toen nog ongedeelde Nederlanden. Een daar- van was de melodie die Hallgrímur koos bij zijn 11e Passiepsalm en voor zijn bekende lied "Het ongewisse uur van de dood", dat sindsdien bij bijna elke begrafenis in IJsland op die melodie (in verbasterde vorm) wordt gezongen.

David de Jong schreef ook de vierstemmige koorzettingen bij mijn vertalingen van de Passiepsalmen en verzorgde de uitgave van een CD, waarop 22 Passiepsalmen zijn uit gevoerd.

Europees?

Drie keer in deze lezing noemde ik Hallgrímur Pétursson een Europese dichter. Ik hoop dat u dat niet ervaren hebt als politieke propaganda. Ontken ik Hallgrímur's uniekheid, wanneer ik hem een Europese dichter noem? Beslist niet. Hallgrímur was als dichter uniek, maar niet door middel van "splendid isolation", hij was uniek binnen de context van de Europese cultuur.

Bovendien was hij een "universele" dichter - en het centrum van zijn universum was Christus. Het zou mij niet verbazen als ik sommige van zijn hymnen zou terug horen op de zolderverdieping van het Nieuwe Jeruzalem.

Tekst en vertaling: Johan Klein 2014*

De schrijver is bereid lezingen en voordrachten te houden over IJsland, Hallgrímur en de Passiepsalmen.

* Terwille van de Nederlandse lezers heb ik in deze vertaling enkele zaken verduidelijkt die voor de IJslandse toehoorders geen verduidelijking behoeften.